

3. Rola kulturowa Kujaw dla wczesnych społeczeństw „popielnicowych” musiała być bardzo istotna, ponieważ docierały tu impulsy nieobecne na terenach ościennych (por. Narkowo, stan. 9).

4. Całkowicie odrębną kwestią jest umiejscowienie w centralnej części Nizy Polski nowej grupy regionalnej kultury łużyckiej. W opozycji do panujących do tej pory w literaturze tendencji maksymalnego różnicowania regionalnego rzeczowego bytu kulturowego (stopniowe zwiększanie liczby grup terytorialnych kultury łużyckiej), nie wydaje mi się celowe pomnażanie taksonów tej rangi. W świetle podkreślanych we wstępie założeń celem głównym niniejszej pracy było opisanie i sklasyfikowanie najwcześniejszych zespołów reprezentujących tradycję kultur pól popielnicowych na Kujawach. Cel ten uważam za zrealizowany, podkreślając jednocześnie, że służące za podbudowę empiryczną wniosków źródła materialne charakteryzowała jednorodność w aspekcie chronologicznym i chorologicznym.

W toku rozważań pojawiły się także zagadnienia, które dziś nie mogły zostać w pełni wyjaśnione. Celem przyszłych badań powinny się stać:

- poszerzenie i pogłębienie charakterystyki zagadnień gospodarczych, w niniejszej pracy ograniczonych do aspektu pozyskiwania żywności oraz surowców kamiennych;
- pogłębienie znajomości zagadnień związanych z osadnictwem, demografią i światopoglądem badanych grup ludzkich, co można osiągnąć poprzez zwiększenie bazy źródłowej (dotyczy to zwłaszcza cmentarzysk z interesującego nas okresu);
- uszczegółowienie analizy geografii osadnictwa poprzez dokładne zinterpretowanie dostępnych grup źródeł;
- nowe, bardziej szczegółowe i zobjektywizowane, studia nad dostępnymi grupami źródeł z terenu Polski.

Marcin Ignaczak

ROZWÓJ ZACHODNIOWIELKOPOLSKICH SPOŁECZNOŚCI KULTURY ŁUŻYCKIEJ W EPOCE BRĄZU

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 8 września 1999 r.)

Wielkopolska jest jednym z nielicznych regionów Polski, który nie posiada dotąd monograficznego opracowania problematyki kultury łużyckiej. Rozwijająca się tutaj w młodszej epoce brązu kultura w typie pól popielnicowych, szczególnie na obszarze położonym na zachód od środkowej Warty, zajmowała pozycję swoistego „bufora” pomiędzy prężnym ośrodkiem śląskim, o wyraźnych walorach kulturotwórczych, a ugrupowaniami zachodniopomorskimi, inspirowanymi od północy i północnego-zachodu przez krąg nordyjski. Potrzeba wyjaśnienia istoty oraz roli zachodniowielkopolskich społeczności „łużyckich” w obrazie kulturowym ziem nadwarciańskich u schyłku II i w początkach I tysiąclecia p.n.e. była głównym powodem podjęcia przeze mnie tematu prezentowanej rozprawy.

Przedstawiona praca jest próbą monograficznego ujęcia dziejów społeczności zamieszkujących zachodnią Wielkopolskę w młodszej epoce brązu (III EB – V EB), opartą na dostępnych informacjach archeologicznych. Zawarłem w niej analizę typologiczno-chronologiczną materiałów źródłowych, a także rekonstrukcję najważniejszych aspektów społeczno-gospodarczego rozwoju ówczesnych populacji, takich jak struktura osadnicza, gospodarka żywnościowa, stan i dynamika

biologiczna oraz obrządek pogrzebowy. Podsumowaniem powyższych rozważań jest schemat periodyzacji formalnej oraz zarys przemian kulturowych zachodzących pomiędzy starszym okresem epoki brązu a początkami epoki żelaza. Zakres terytorialny rozprawy, określony na wstępie jako zachodnia Wielkopolska, obejmuje nieco rozszerzony obszar międzyrzecza Warty i Obry, zamknięty od północy rozległą pradoliną Noteci.

Pojawienie się pierwszych zespołów w typie pól popielnicowych w zachodniej Wielkopolsce poprzedza występowanie wyrobów z brązu, głównie ozdób, w stylu śląsko-wielkopolskiej kultury mogiłowej („przedłużyckiej”). Brak natomiast pewniejszych przesłanek (osady i cmentarzyska), które potwierdzałyby jednoznacznie „mogiłowy” charakter międzyrzecza Warty i Obry u schyłku starszego okresu epoki brązu, zwłaszcza że z substratem „mogiłowym” występują tutaj również elementy kultury trzcinieckiej, identyfikowane taksonomicznie w postaci charakterystycznie zdobionej ceramiki. Niezbyt jasno zatem rysuje się obraz oblicza kulturowego zachodniej Wielkopolski pod koniec starszego okresu epoki brązu. Niewykluczone, że znaczną część międzyrzecza środkowej Warty i Obry jeszcze u schyłku starszego okresu epoki brązu zamieszkiwać mogły społeczności związane z nurtem późnej kultury unietyckiej, przekształconej w wyniku wpływów zakarpaccich (wietierzowskich), dość opornie poddające się oddziaływaniom mogiłowym emitowanym ze Śląska i południowej Wielkopolski. Być może więc w odniesieniu do sporej części zachodniej Wielkopolski można mówić – podobnie jak w przypadku Pomorza – o fazie mogiłowej, nie zaś o istnieniu tutaj odrębnej jednostki kulturowej tego typu, jako że obszar analizowany w niniejszej pracy poddany był w starszym okresie epoki brązu wielostronnym oddziaływaniom kulturowym (m.in. trzcinieckim), z których niewątpliwie wpływy mogiłowe były dominujące.

Początki kultury łużyckiej, na omawianym obszarze przypadające najpewniej na I. połowę III EB (BD), inicjują ciałopalne zespoły grobowe wyposażone w ceramikę guzową typu śląsko-wielkopolskiego, właściwą dla większości obszarów usytuowanych w dorzeczu środkowej Odry. Niemal równolegle proces wyłaniania się nowej jakości kulturowej przebiegał na sąsiedniej ziemi lubuskiej, współtworzącej przez całą młodszą epokę brązu tzw. grupę zachodniowielkopolską (brandenbursko-lubuską). W aspekcie kulturowym genezę kultury łużyckiej w zachodniej Wielkopolsce i na ziemi lubuskiej łączyć należy przede wszystkim z oddziaływaniami ugrupowań śląskich (zwłaszcza z terenów Śląska środkowego), w dużo mniejszym stopniu natomiast niż to dotychczas czyniono – z impulsami ze strony grupy sasko-łużyckiej. Wydaje się, że najbardziej intensywny progres przestrzenny kultury łużyckiej następował od zachodu, z terenów położonych w dorzeczu dolnej Obry, gdzie powstało wówczas największe skupisko osadnicze: międzyrzecko-zbąszyńskie. Nie można przy tym wykluczyć migracji niewielkich grup ludności ze Śląska, które dokonały kolonizacji słabo dotąd zasiedlonych ekumen nadobrzańskich i doprowadziły z czasem do stopniowej akulturacji okolicznych społeczności starszobrazowych. Mechanizm kształtowania się kultury łużyckiej w dorzeczu środkowej Warty i Obry (skupiska osadnicze: poznańsko-szamotulskie i kościańskie) nie rysuje się zbyt jasno, gdyż trudno obecnie ustalić, czy emisja nowych wzorców kulturowych następowała bezpośrednio ze Śląska – przez południową Wielkopolskę, czy też wtórnie – ze skupiska międzyrzecko-zbąszyńskiego.

W początkowej fazie rozwoju na uwagę zasługuje obecność cmentarzysk kurhanowych na zachodnich rubieżach analizowanego obszaru, będących częścią większego zgrupowania zlokalizowanego na środkowym Nadodrzu, a na nekropoliach płaskich – nie spotykana już później – niewielka przewaga pochówków bezpopielnicowych nad popielnicowymi. Najwcześniejsze zespoły, oprócz ceramiki guzowej w typie śląsko-wielkopolskim, wyposażane były raczej skromnie w drobne ozdoby brązowe, głównie szpile: uchate typu A i typu C oraz okazy z kolbowatą główką. Wszystkie egzemplarze znajdują bezpośrednie analogie w innych inwentarzach wczesnołużyckich, zwłaszcza śląskich. Podobnie wygląda asortyment wyrobów brązowych zgromadzonych w depozytach, z których najwcześniejsze zawierają jeszcze elementy charakterystyczne dla schyłkowej

fazy kultury mogiłowej: siekierki z podniesionymi brzegami typu Wałowice czy miecze ze sztabą do rękojeści typu Annenheim i Traun. Zespoły młodsze, datowane dość szeroko na HaA₁ – HaA₂, składają się z narzędzi, głównie siekierek z prostokątną piętą typu wielkopolskiego oraz właściwych dla strefy nadodrzańskiej ozdób obręczowych: bransolet typu Droszków i Zbąszyń, wielozwojowych egzemplarzy z torowanego drutu o gładkich końcach i okazów kanelurowanych. Faza I, obejmująca III EB i początki IV EB (BD – HaA₁/HaA₂), jest etapem wstępnej unifikacji oblicza kulturowego zachodniej Wielkopolski w młodszej epoce brązu.

Początek fazy II, przypadający na pierwszą połowę młodszego okresu epoki brązu (HaA₂), przynosi wyraźne zróżnicowanie kulturowe zachodniej strefy wczesnołużyckiej, wyrażone powstaniem mniejszych jednostek o wymiarze regionalnym, integrujących obszary o zbliżonych, lokalnych trendach stylistycznych. Dochodzi wówczas do stabilizacji sieci osadniczej oraz ujednoczenia oblicza kulturowego obszarów lubusko-zachodniowielkopolskich, czego odzwierciedleniem było powstanie w ceramice stylu uradzkiego. Społeczności kultury łużyckiej w zachodniej Wielkopolsce tworzą wtedy formację w pełni ukształtowaną, aczkolwiek ciągle powiększającą swoje strefy siedliskowe. W stosunku do okresu poprzedniego rozszerza się zasięg ekumen, co można tłumaczyć wzmocnionym ruchem kolonizacyjnym oraz działaniem procesów akulturacyjnych. Zakładane wtedy rozległe cmentarzyska wykazują ciągłość użytkowania niejednokrotnie w głąb okresu halsztackiego (m.in. Biernatki, stan. I; Bruszczewo, stan. 12; Czarnków, stan. 1; Wrzeszczyna, stan. 1). Dominują na nich płaskie groby popielnicowe wzmocnione konstrukcjami kamiennymi, których inwentarze – oprócz licznej ceramiki – zawierają także szpile brązowe (najczęściej o główkach dwustożkowatych i kulistych), dekorowane ornamentem dookołnych linii rytych, nacięć i zygzaków, nawiązującym do zdobnictwa ceramiki uradzkiej. Charakterystycznym produktem ówczesnych pracowni odlewniczych były szpile typu Kiekrz, właściwe głównie dla strefy lubusko-zachodniowielkopolskiej.

Okazy importowane, jak np. szpila typu Fels am Wagram z Bruszczewa, stan. 12, będąca wyznacznikiem HaB₁ w strefie środkowonaddunajskiej, należą do rzadkości. Śladem dalekosiężnych kontaktów handlowych są także dwa luksusowe naczynia brązowe typu Fuchsstadt i Spišská Belá, odkryte w skarbie z Poznania-Wielkiej Starołęki, stan. 4.

Wśród ozdób obręczowych spotyka się (głównie w skarbach, nieco rzadziej w grobach) torowane bransolety z gładkimi końcami i analogiczne do okazów środkowonaddunajskich egzemplarze zdobione ornamentem kątów wsuwanych. Lokalnym produktem zdają się być natomiast starsze „łużyckie” zapinki z tarczkami spiralnymi i drucianym kabłąkiem. Generalnie brązownictwo zachodniowielkopolskie wykazuje wtedy ścisły związek stylistyczny z pracowniami śląskimi. Uwidacznia się to również w występowaniu zbliżonego asortymentu narzędzi brązowych: początkowo siekierek ze środkowymi skrzydełkami, a nieco później wczesnych odmian siekierek tulejkowych i sierpów z guzkiem oraz noży typu Wrocław-Grabiszyn. Liczne depozyty brązowe z tej fazy zdają się potwierdzać istnienie ustabilizowanej struktury społeczno-gospodarczej.

Późny okres epoki brązu (III faza) jest czasem największego rozkwitu społeczności kultury łużyckiej w zachodniej Wielkopolsce, poprzedzającym niekwestionowane optimum, które przypada na wczesny okres halsztacki (HaC). Następuje wówczas zdecydowane zwiększenie ram eksploatacyjnych dotychczasowych ekumen, głównie za sprawą przyrostu demograficznego oraz wskutek rotacyjnej zmiany siedlisk wywoływanej potrzebą regeneracji gleb. Jednocześnie wyraźny regres obserwujemy w obrębie „pionierskiego” skupiska międzyrzecko-zbąszyńskiego.

Na cmentarzyskach późnobrązowych brak większych różnic w stosunku do okresu poprzedniego, choć niewątpliwie ulega zwiększeniu liczba naczyń przystawnych w grobach. Zaawansowanie technologiczne miejscowych wytwórców, a także wielość lokalnych upodobań znalazły wyraz w późnobrązowym stylu ceramicznym, charakteryzującym się dużym zróżnicowaniem form naczyń, niezwykle bogatą ich ornamentyką oraz intensywnym rozwojem plastyki figuralnej

w glinie. Źródeł inspiracji tej ostatniej należy upatrywać w silnych oddziaływaniach środkowośląskich ośrodków garncarskich. Nieceramiczne wyposażenie zmarłych składało się, podobnie jak w fazie poprzedniej, głównie z drobnych ozdób: małych kótek i spiral z drutu brązowego oraz szpil. Wśród nich na uwagę zasługują okazy typu Choryń oraz szeroki zbiór egzemplarzy z wazowatą główką, traktowanych powszechnie jako wyznacznik HaB_3 . Narzędzia i broń nadal występują w wyposażeniach grobowych niezmiernie rzadko. Poza stosunkowo nielicznymi przykładami napływu wyrobów brązowych ze strefy środkowonaddunajskiej – jak noże typu Seeboden, typu Wien-Leopoldsdberg/Baumgarten – widoczna jest kontynuacja rozwoju wyodrębniającej się już w okresie poprzednim „śląskiej prowincji metalurgicznej”, której zachodnia Wielkopolska stanowiła integralną część. Do charakterystycznych form należą tutaj młodsze odmiany „łużyckich” siekierok tutejkowych (odmiana B) i sierpów z guzkiem, a także brzytwy z trapezowatym ostrzem typu Będargowo i Biernatki. W bogatym asortymencie ozdób obręczowych wyróżniają się zwłaszcza naszyjniki tordowane (jedno- i wielokierunkowo), z końcami zwiniętymi w ucha.

U schyłku epoki brązu (HaB_3/HaC), w północnych partiach zachodniej Wielkopolski zaznacza się bardziej intensywny napływ wyrobów brązowych z Pomorza, rejestrowany przede wszystkim w okazałych skarbach z Uścikowca i Kaliszanek. Na ich inwentarze składają się bogate zestawy ozdób obręczowych: bransolety pseudospiralne, wielozwojowe bransolety z podwójnego drutu, bransolety nerkwate oraz napiersniki. Wyjątkowy charakter mają pojedyncze egzemplarze mieczy i sztyletów z kołcem do rękojeści, przede wszystkim jednak rękojeść miecza typu Möriegen, która trafiła tutaj poprzez Pomorze ze strefy nadłabskiej lub nawet południowoniemieckiej.

Podstawą utrzymania młodszobrązowych populacji zachodniowielkopolskich były najpewniej dwa główne systemy agrotechniczne, różniące się zarówno strukturą uprawianych roślin, jak i lokalizacją terenów uprawnych: polno-zbożowy i ogrodowy. Okupacja stref krawędziowych dolin małych cieków umożliwiała z jednej strony uprawę zboża na wyżej położonych, a więc suchszych obszarach teras nadzałewowych (w pasach tzw. świeżych grądów), z drugiej zaś eksploatację niedużych poletek, usytuowanych na żyznych glebach hydrogenicznych, sprzyjających ogrodowej hodowli roślin strączkowych. Koncentracja zachodniowielkopolskich stanowisk „łużyckich”, głównie osadowych, na niższych, wilgotnych i naturalnie użyźnianych terenach (poziomy terasowe pradolin i dolin), zdaje się wskazywać na dużą rolę stacjonarnej gospodarki ogrodowej, opartej na systemie niedużych poletek obsadzanych roślinami strączkowymi (groch, bób, soczewica). Dostarczały one wysokobiałkowego pożywienia i były najprawdopodobniej głównym składnikiem diety ówczesnej ludności, która z ekstensywnej uprawy zbożowej nie uzyskiwała jeszcze wystarczających plonów. Uzupełnieniem zasobów żywnościowych była hodowla, przede wszystkim bydła i świń, a także łowiectwo i rybołówstwo. Wydaje się, że taki model strategii gospodarczej społeczności zachodniowielkopolskich był praktykowany przynajmniej do końca epoki brązu.

Badania antropologiczne szczątków kostnych z największych cmentarzysk „łużyckich” pozwoliły na szacunkową rekonstrukcję struktury populacji zamieszkujących zachodnią Wielkopolskę w młodszej epoce brązu. Blisko połowę całej społeczności stanowiły dzieci, z czego ponad 20% dzieci małe, wymagające stałej opieki. Około 45% to osoby w wieku pełnej sprawności produkcyjnej i reprodukcyjnej, zaledwie zaś 6% osób dożywało wieku starczego. Jeśli założymy, że normą były związki monogamiczne, a proporcja płci wynosiła 1 : 1, to jednostką podstawową (statystyczną) ówczesnych populacji była rodzina złożona przeciętnie z nieco ponad 4 osób: rodziców i 2 dzieci; w co piątej/szóstej rodzinie dzieci było troje. Także w co trzecim lub co szóstym gospodarstwie jesieni życia dożywali seniorzy. Ponadto dotychczasowe analizy antropologiczne pochówków „łużyckich” z zachodniej Wielkopolski pozwalają zakładać, iż średni wzrost mężczyzny wynosił u schyłku epoki brązu od 160 do 162 cm, natomiast kobiety od 149 do 152 cm. Wartości te są porównywalne z danymi dla ludności zamieszkującej wówczas na innych terenach dorzecza Odry i Wisły.

Pod koniec epoki brązu zachodniowielkopolskie społeczności kultury lużyckiej znajdowały się u szczytu rozwoju kulturowego, gospodarczego i zapewne demograficznego. Potwierdza to widoczna stabilizacja osadnictwa w zajmowanych dotychczas ekumenach, wyrażona przede wszystkim ciągłością rozległych nekropolii, użytkowanych niekiedy nieprzerwanie od III EB, a przynajmniej od IV EB. Początki epoki żelaza nie doprowadziły do poważniejszych zmian strukturalnych w późnobrązowym systemie kulturowo-osadniczym. Wyroby z żelaza początkowo nie przewyższają liczebnie brązowych, a ich szersze rozpowszechnienie przypada dopiero na młodszy okres halsztacki (HaD). Depozyty datowane na HaC w zasadzie nie zawierają przedmiotów żelaznych, które stosunkowo częściej spotyka się wówczas na cmentarzyskach, przy czym są to głównie ozdoby: szpile lub bransolety. Częstotliwość ich występowania wyraźnie wzrasta w miarę zbliżania się do Śląska środkowego, natomiast na terenach położonych na północ od środkowego biegu Obry (Pojezierze Poznańskie) początkowo jest raczej niewielka. Wydaje się, że tutaj adaptacja wzorów halsztackich następuje najpierw w metalurgii brązowej, a popularność żelaza wzrasta nieco później. Wskazuje to raczej na powolne recypowanie technologii obróbki nowego metalu i nowych trendów stylistycznych, przy częściowym zachowaniu wcześniejszych tradycji; analogiczne tendencje obserwujemy również w ceramice.

Proces halsztatyzaacji, przebiegający z różnym natężeniem i pod wpływem niekiedy odmiennych ośrodków „przekaznikowych”, doprowadził do rozpadu dotychczasowej grupy zachodniowielkopolskiej (brandenbursko-lubuskiej) i trwałego rozdziału ziemi lubuskiej (grupa górzycka) i zachodniej Wielkopolski (część grupy śląskiej). Jednak dokonującej się stopniowo zmianie oblicza kulturowego nie towarzyszyła dezintegracja dotychczasowego, dość prężnego już w V EB, systemu osadniczo-gospodarczego, który stał się podstawą pełnego rozkwitu społeczności zamieszkujących międzyrzecze Warty i Obry we wczesnej epoce żelaza.

Na zakończenie pragnę podkreślić, że późnobrązowe społeczności zachodniowielkopolskie cechował wysoki stopień rozwoju społeczno-kulturowego, którego zaledwie częściowym świadectwem są pozostające obecnie do dyspozycji źródła archeologiczne. Bardzo wyraźnie rysuje się stały kontakt tych populacji z ugrupowaniami śląskimi, najsilniej inspirującymi rytm i mechanizmy dokonujących się przemian kulturowych. Wydaje się, że wysoka pozycja zachodniej Wielkopolski w interregionalnej strukturze kultury lużyckiej wynikała w dużym stopniu właśnie z bliskiego sąsiedztwa ze środkowym Śląskiem. Nie przekreśla to jednak wysokiej aktywności kulturowo-gospodarczej lokalnych społeczności, a wręcz przeciwnie – akcentuje właściwe wykorzystanie sprzyjających, jak byśmy to dziś powiedzieli, „warunków geopolitycznych”.

Maciej Kaczmarek

OSADY KULTURY PRZEWORSKIEJ Z TERENÓW ZIEM POLSKICH

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 2 lutego 2001 r.)

Podstawowym zagadnieniem prezentowanym w niniejszej pracy jest osada, czyli – jak to ujmuje *Słownik języka polskiego*: „miejsce będące skupieniem ludności osiadłej” bądź „nieduże skupienie budynków”. W literaturze przedmiotu dość powszechnie uważano, iż osady pradziejowe nie miały zbyt regularnego układu zabudowań, jak też pól. Miały być one zbliżone wyglądem do dzisiejszych